

ویلفرد مادِلونگ
ترجمه حشمت مؤید

متون باز یافته عربی درباره تاریخ امامان زیدی طبرستان و دیلمان و گیلان

سخنی کوتاه درباره کتاب و مؤلف آن

مقاله زیر ترجمه پیشگفتاری است بقلم پرفسور ویلفرد مادِلونگ، استاد دانشمند عربی و اسلام‌شناسی در دانشگاه اکسفورد، بر کتاب اخبار ائمه الزیدیه فی طبرستان و دیلمان و گیلان^۱ که بکوشش ایشان فراهم آمده و از طرف ناشر آلمانی فرانتس شتاينر (Franz Steiner) بطبع رسیده است (در سلسله «نصوص ودراسات»، شماره ۲۸، بیروت ۱۹۸۷، ۳۷۷ صفحه متن عربی و فهرس سه گانه نامها و امم و قبائل و جایها، و ۲۳ صفحه پیشگفتار به انگلیسی). چون ایرانیانی که در رشته تاریخ سرزمینهای جنوب دریای مازندران و فرقه زیدیان امامی آن دیار تحقیق می کنند ممکن است نسخه این کتاب را ندیده باشند و آن را باسانی نیابند، به نظر رسید که انتشار ترجمه پیشگفتار استاد مادِلونگ که خود شامل جمیع اطلاعات بسیار دقیق و لازم در مورد زیدیان مذکور و نسخه شناسی کتاب حاضر است از هرگونه معرفی و بررسی دیگر سودمندتر خواهد بود.

استاد مادِلونگ از متخصصان ممتاز جهان در عقاید و تاریخ متکلمان و فرقه های اسلامی یوزیه زیدیه و اسمعیلیه و شیعه اثنی عشری، و صاحب چند کتاب و مقالات فراوان در این رشته ها می باشند. ایشان تحصیلات خود را در دانشگاه هامبورگ پایان رسانیده اند و پیش از قبول کرسی دانشگاه اکسفورد، از ۱۹۶۴ تا ۱۹۷۷ استاد تاریخ اسلام در دانشگاه

* *Arabic Texts Concerning the History of the Zaydī Imāms of Ṭabaristān, Daylamān and Gilān*. Collected and Edited by Wilferd Madelung. *Beiruter Texte und Studien*. Band 28, Beirut, 1987.

شیکاگو بودند. در آن زمان یک سال مرخصی دانشگاهی خود را برای مطالعه و تحقیق در ایران گذراندند و یک بار نیز برای شرکت در کنفرانس تاریخ که در همدان منعقد گشته بود به ایران سفر نمودند. از جمله تألیفات ایشان کتاب «امام القاسم بن ابراهیم و عقاید دینی زیدیان» است به آلمانی (برلین ۱۹۶۵) و کتاب «اندیشه‌های مذهبی در ایران اوائل اسلام» (*Religious Trends in Early Islamic Iran*) که مجموعه خطابه‌هایی است که چند سال پیش در دانشگاه کلیمیا القاء نمودند (نیویورک ۱۹۸۸). کتاب دیگر ایشان مجموعه بیست مقاله است در مباحث مذاهب و فرق اسلامی در قرون وسطی (*Religious Schools and Sects in Medieval Islam*) که قبلاً در مجلات گوناگون به زبانهای آلمانی و انگلیسی منتشر گشته بوده است و در ۱۹۸۵ در سلسله کتابهای Variorum تجدید چاپ شده است.

کتاب حاضر شامل هشت متن کمیاب مهم مربوط به تاریخ زیدیه طبرستان است که در یمن و نقاط دیگر بدست آمده و نخست بار در این کتاب بطبع رسیده است. معرفی هشت متن مزبور در مقاله زیر آمده است. این کتاب نه فقط از نظر فن و براستاری علمی نمونه کم مانند دقت و صحت است که از حیث پاکیزگی چاپ و حروف چینی و نفاست کاغذ هم می‌تواند سرمشقی ممتاز محسوب شود.

زیر نویسه‌های شماره‌دار این مقاله ترجمه از اصل انگلیسی است. زیرنویسهایی که با علامت ستاره و غیره مشخص گشته، در اصل مقاله ضمن متن آمده است، ولی من برای سهولت مراجعه خوانندگان و احتراز از انباشتن متن فارسی‌ها با عنوانهای غیر فارسی آنها را به حاشیه نقل نموده‌ام.

پیشگفتار

متونی که در این مجلد فراهم آمده و اینک نخست بار بطبع می‌رسد، منابع دست اول تاریخ حکومت علویان و زیدیه است در سرزمینهای جنوب دریای خزر از قرن سوم/ نهم تا اوائل قرن هفتم/ سیزدهم. بیشتر این متون یا بقلم افرادی از جامعه زیدیان نواحی خزر است یا مستقیماً بر اساس آثار آنان نوشته شده است. در نتیجه زوال جامعه زیدیان طبرستان در آغاز دوره صفوی، آثار مکتوب ایشان تقریباً بدون استثنا فقط در میان زیدیان یمن محفوظ مانده است. در واقع تمام دستنویسهایی که در این مجموعه از آنها استفاده شده است در اصل متعلق به یمن است.

دو جامعه زیدی طبرستان و یمن به‌رغم بُعد مسافت، دست کم در پاره‌ای از ادوار تاریخ با یکدیگر روابط نزدیک داشته‌اند. مؤسس امامیه زیدی یمن الهادی الی الحق یحیی (متوفی ۲۹۸/ ۹۱۱) نخست به طبرستان رفت و کوشید که در آنجا مستقر شود و

بعدها داوطلبان زیدی طبری الاصل در یمن از او پشتیبانی کردند. زیدیان نواحی غربی طبرستان در رویان و کلار و چالوس قبلاً به اصول فقه مکتبی که جد الهادی، یعنی القاسم بن ابراهیم الرّسی (متوفی ۲۴۶ / ۸۶۰) تأسیس کرده بود و به قاسمیه شهرت داشت، گرویده بودند. حتی هنگامی که امام زیدی طبرستان الناصر للحق الأطروش (متوفی ۳۰۴ / ۹۱۷) در میان دیلمیان و گیلیان نواحی غربی تر در فقه اصولی اندکی متفاوت تعلیم کرد که در نتیجه پیروانش بعدها ناصریه خوانده شدند، قاسمیه طبرستان هویت خود را نگاهداشتند و برای قیادت گروه خویش چشم انتظار به اخلاف قاسم دوخته بودند، و سرانجام به امامت دوپسر و جانشین ابراهیم، یعنی محمد المرتضی (متوفی ۳۱۰ / ۹۲۲) و احمد الناصر لدین الله (متوفی ۳۲۲ / ۹۳۴) در یمن گردن نهادند. یک قرن بعد دو تن از امامان طبرستان یعنی دو برادر بوطحانی، المؤید بالله احمد (متوفی ۴۱۰ / ۱۰۲۰) و ناطق بالحق ابوطالب (متوفی در حدود ۴۲۴ / ۱۰۳۳) قواعد فقه قاسمیه را تهذیب بیشتری کردند. هر چند که این دو تن فقط پس از مرگ در میان زیدیه یمن امام شناخته شدند، آثارشان بالمآل در میان ایشان اعتباری عظیم یافت. در سال ۴۳۷ / ۱۰۴۵-۴۶ یکی از علویان طبرستان موسوم به الناصر ابوالفتح الدیلمی (متوفی ۴۴۴ / ۱۰۵۲-۵۳) امام زیدیان یمن گشت. در اوائل قرن ششم / دوازدهم زیدیه یمن امامت ابوطالب الاخیر (متوفی ۵۲۰ / ۱۱۲۶) را که از اخلاف المؤید و فرمانروای گیلان و دیلمان بود برسمیت شناختند و یکی از اعقاب الهادی را به نیابت از جانب او در یمن پذیرفتند. در طی این قرن بخش عمده آثار زیدی سرزمین طبرستان بوسیله علمای زیدی ایران که به یمن سفر می کردند و علمای یمن که از سفرهای خود به مراکز علمی زیدی در شمال غربی ایران بر می گشتند به یمن منتقل گشت. در آغاز قرن هفتم / سیزدهم زیدیان طبرستان رسماً امامت المنصور بالله عبدالله بن حمزه یمنی (متوفی ۶۱۴ / ۱۲۱۷) را پذیرفتند. آخرین سندی که منشأ آن جامعه زیدیان طبرستان است و در کتاب حاضر بطبع می رسد در این روزگار نوشته شده است و آن عبارت از نامه یوسف الجیلانی از لاهیجان مؤرخ ۶۰۷ / ۱۲۱۰ می باشد.^۱

از این ببعد روابط میان زیدیان طبرستان و یمن رو به کاهش نهاد هر چند که کاملاً مقطوع نگشت. بنابر گزارش منابع یمنی در سال ۶۷۴ / ۱۲۷۵-۷۶ امام یمنی المتوکل علی الله المظفر بن یحیی داعیان خود را برای برقراری اتحاد نزد زیدیه گیلان و دیلمستان فرستاد و بعضی از علمای ایشان امامت او را پذیرفتند.^۲ تفحص بیشتر در آثار زیدیه یمن در این تاریخ ممکن است منجر به کشف اطلاعاتی جدید درباره جامعه نواحی خزر گردد

هرچند محتمل بنظر نمی‌رسد که گزارشهای مفصلی مشابه متونی که در این کتاب بطبع رسیده است هرگز بدست آید. تاریخ زیدیه طبرستان در قسمت اعظم قرن هفتم / سیزدهم نظر به عدم وجود مآخذ غیر زیدی میهم مانده است. در خصوص سالهای اوائل قرن هشتم / چهاردهم، وصفی که ابوالقاسم کاشانی از گیلان نوشته است،^۲ دست کم اطلاعاتی در باب تاریخ بقای دودمانهای علوی در آن سرزمین بدست می‌دهد. در نیمه دوم سده مزبور کتاب تاریخ طبرستان و رویان و مازندران تألیف ظهیرالدین مرعشی، که بدبختانه بخشهای اولیه آن از میان رفته است، تصویر روشنی از رواج مذهب زیدی در آن سرزمین و سهمی که آن مذهب هنوز در تحولات سیاسی برعهده داشته به یادگار گذاشته است. سید علی بن امیر کیای ملامطی که از اعقاب سید علی بن محمد غزنوی مذکور در مکتوب یوسف الجیلانی بوده است، به پیروی از یک سنت دیرین زیدی فریضه اعلان الامر بالمعروف و النهی عن المنکر را با پشتیبانی گروهی از تائبان علوی و زیدی برعهده گرفت، و چون در ۷۶۹ / ۱۳۶۸ لاهیجان را تصرف نمود علمای زیدی آن شهر با او بعنوان امام بیعت کردند و شهادت دادند که وی شرایط پنج‌گانه امامت را تماماً بجا آورده است. تنها یک نفر که ناراضی بود به رشت هجرت کرد.^۴ پس از درگذشت سید علی در ۷۸۱ / ۱۳۷۹-۸۰ دیری نپایید که جانشینان او پیوند خانوادگی را یگانه پایه حکومت خویش ساختند. جای شک است که در میان آنها کسی شرط لازم امامت را که تبحر در علوم دینی بوده است احراز کرده باشد. ظهیرالدین مرعشی راجع به رفتار علمای زیدی در برابر حکام متأخر خاندان امیر کیایی در حقیقت هیچ گزارشی نداده است. می‌توان احتمال داد که علمای مذکور پشتیبانی خود را از آنان، بعنوان حکامی که از آل علی بوده و در غیبت مدعی جامع الشرایط مقام امامت، صاحب حق فرمانروایی بوده‌اند همان گونه که در ازمنه قدیمتر نیز واقع شده بوده است، دریغ نداشته‌اند.

وجود تعدادی نسخ خطی که به دست زیدیان طبرستان در آخرین دوره بقای جامعه مزبور نوشته شده بوده و اخیراً کشف شده است، شاهد این واقعیت است که سنت علمی زیدی در تمام طول این مدت و نخستین دهه‌های قرن دهم / شانزدهم باقی و برقرار مانده بوده است. این دستویسها به طرز خاصی تنظیم شده و دارای یادداشتهای و توضیحاتی است غالباً به فارسی یا گویشی محلی که بطور پراکنده بر صفحات نسخه نوشته شده و هرکدام بوسیله یک خط به واژه مورد توضیح در متن وصل شده است. از جمله این دستویسها دو نسخه از کتاب الابانه تألیف ابوجعفر الهوسمی، قاضی روزگار امام ابوطالب الناطق است. راجع به فقه الناصر الاطروش با تفسیر جزئیات،^۵ و نیز چند کتاب

تفسیر قرآن بر طبق عقاید زیدی. ۶ دستنویسهای این مکتب همچنین گرایش زیدیان طبرستان را به شیعه امامیه در نیمه اول سده دهم / شانزدهم تأیید می کند. در آخرین تفسیر قرآن متعلق به این دسته مخطوطات که در سال ۱۵۵۴/۹۶۱ پایان یافته است، اثری از عقاید زیدی مشهود نیست و گاهی اشاره به تعالیم امامیه در آن دیده می شود.^۷

بنا بر گفته قاضی نورالله شوشتری، امیر کیائی سلطان احمد خان و اکثر رعایای زیدی او در ۲۷/۹۳۳ - ۱۵۲۶ از مذهب زیدی تبری کردند.^۸ در نسخه های خطی یمن بسیاری آگاهیهای تازه راجع به زیدیان طبرستان تا قرن ششم / دوازدهم هست که در هیچ مأخذ دیگری موجود نیست. در حقیقت از میانه قرن چهارم / دهم به بعد، یعنی آخرین تاریخی که ابن اسفندیار مکرراً از تحولات دیلمان و گیلان یاد کرده است، نوشته های مزبور یگانه منبع تاریخ حکومت علویان در این سرزمین است و این واقعیتی است که هنگام قضاوت درباره نقائص این منابع، مثلاً سبک ناهموار و ناهماهنگ و غالباً ملخص گونه که در گزارش حکومت امامان اختیار شده است و بطور کلی سکوتشان در باره زمانهای فاصل میان حکومتهای مزبور و همچنین تمایلی که به نقل حکایات اخلاقی دارند، باید در مد نظر محققان باشد. بعضی از متون زمانهای متأخر، بویژه تذکره امامان تألیف المحدثی، مفضلاً از متون قدیمتر نقل و اقتباس کرده اند.

در کتاب حاضر برای احتراز از شرحه کردن غیر لازم متون بمنظور تفکیک بخشهایی که صرفاً مناسب با تاریخ سرزمینهای جنوب دریای هخزر دلیزند، اکثر متون مزبور را تماماً نقل کرده ام با وجود آن که این روش ناچار منجر به مکرراتی چند گشته است.

متون

الف

کتاب المنتزع من الجزء الاوّل من الکتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه من تألیف ابی اسحاق ابراهیم بن هلال الکاتب الصابی (گزیده بخش نخست کتاب التاجی در اخبار دولت دیلمی تألیف ابواسحاق ابراهیم بن هلال صابی) (متوفی ۳۸۴ / ۹۹۴).

خبر وجود این گزیده تاریخ مفقود ابواسحاق صابی در باره آل بویه در یک دستنویس یمن نخست بار در فهرست کتابخانه متوکلیه صنعا درج شد.^۹ نظر به این که فهرست مزبور در خارج از یمن بندرت منتشر شده بود، محققان از وجود آن آگاه نشدند تا زمانی که خبر آن بار دیگر توسط خلیل یحیی نامی در گزارش مأموریتش موسوم به البعثه المصریه لتصویر المخطوطات العربیه فی بلاد الیمن، قاهره ۱۹۵۲، ص ۳۱، و سه سال پس از آن در مقاله

«مخطوطات الیمن» بقلم فؤاد سید در مجله معهد المخطوطات العربیه، ۱ (۱۹۵۵)، ص ۲۰۰، منتشر گردید.

محتویات این جزء باز یافته کتاب صابی را م. س. خان در مقالات زیر شناسانده

است:

۱- «دستویس گزیده ای از کتاب التاجی تألیف ابواسحاق الصابی»، عربیکا، ۱۲ (۱۹۶۵)، ص ۲۷-۴۴.

۲- «محتویات دستویس کتاب التاجی ابواسحاق الصابی»، در مجله مطالعات اسلامی، * ۸ (۱۹۶۹)، ص ۲۴۷-۲۵۲.

۳- «پژوهشی در گزیده کتاب التاجی ابواسحاق الصابی»، عربیکا، ۱۷ (۱۹۷۰)، ص ۱۵۰-۱۶۰ و ۱۸ (۱۹۷۱)، ص ۱۹۴-۲۰۱.

و نیز در دو مقاله زیر از نویسنده این پیشگفتار: «ابواسحاق الصابی راجع به علویان طبرستان و گیلان»^{**} (شامل ترجمه قسمتی از کتاب مورد بحث)؛ و «یادداشت‌های بیشتر درباره کتاب التاجی تألیف الصابی»[§]

یگانه دستویس شناخته شده این بخش از کتاب التاجی در مخطوطه شماره ۱۴۵ فقه الهادویه محفوظ در کتابخانه متوکلیه در مسجد اعظم صنعا باقی مانده که بدنبال بخشهای سوم و چهارم کتاب فقه الجامع الکافی تألیف ابوعبدالله العلوی جا گرفته است. مأموران مصری عکسبرداری مخطوطات عربی در یمن میکروفیلم این متن را به دارالکتب قاهره تسلیم نمودند و اکنون زیر شماره ۲۳۵ مجموعه میکروفیلمهای دارالکتب نگهداری می‌شود.^{۱۰} چاپ حاضر بر اساس نسخه‌ای از این میکروفیلم آماده شده است. برگ ۹ راست میکروفیلم قدری محو و ناخواناست و من آن را با اصل دستویس صنعا در تابستان ۱۹۶۸ در شهر مزبور مقابله کردم.

این دستویس که تاریخ کتابت آن از قرن هفتم / سیزدهم عقبتر نمی‌رود بلکه با احتمال زیاد متعلق به زمانی دیرتر است، دقیق نبوده دارای بسیاری غلطهای صریح و افتادگیهای کم اهمیت است و خیلی کم نقطه گذاری شده است که در نتیجه قراءت

* *Islamic Studies*

** Wilferd Madelung, "Abū Ishāq al-Sābi on the 'Alids of Tabaristān and Gilān", *Journal of Near Eastern Studies* XXVI (1967) pp. 17-57

□ Wilferd Madelung, "Further Notes on Ṣābi's Kitāb al-Tājī", *Islamic Studies* IX (1970), pp. 81-88.

درست اسامی غیر عربی در موارد فراوان دشوار گشته است. پیداست که مسود اصلی خود از عهده خواندن این نامها بر نیامده بوده و لهذا کوشیده است که آنها را عیناً به شکل نسخه سرمشق بنگارد. ولی اصلاح عمده متن از طریق سنجش چند بخش آن با دیگر متون موجود میسر است. گزارش ابواسحاق صابی درباره برقراری حکومت زیدی در طبرستان به دست حسن بن زید (ص ۷ سطر ۱۵ تا ص ۹ سطر ۱۰) تحریر فشرده گزارش طبری است^{۱۱} و همچنین شرحی که درباره نبرد نهایی محمد بن زید آورده (ص ۱۰۱ سطر ۷ تا ۱۶) مأخوذ از روایت طبری است.^{۱۲} از سوی دیگر ابن ظافر در کتاب *الدول المنقطعه* شرح حکومت علویان در طبرستان را از کتاب *التاجی* گرفته است هر چند که وی معمولاً متن *الصابی* را به میزانی قابل ملاحظه کوتاه می کند. برای سنجش این دو متن، کتاب *التاجی* با کتاب ابن ظافر، از دستنویس کتاب *الدول المنقطعه* آمروزیانا، گ ۶، بهره برده ام.^{۱۳} امام المنصور عبدالله بن حمزه در کتاب *الشافی* خویش پاره ای از بندها و اشعار کتاب *التاجی* را نقل نموده است. از کتاب *الشافی* دو دستنویس در مسجد اعظم صنعا موجود است و من برای مقابله اقتباسات مذکور از میکروفیلم این دو دستنویس، موجود در دارالکتب قاهره زیر شماره های ۲۳۴ و ۲۱۶۸، استفاده نمودم.^{۱۴} پاره ای از ابیات با اختلافاتی در گزیده های کتاب *الافاده* تألیف ابوطالب الناطق که ذیل «ج» در متون این کتاب شناسانده ام، و در کتاب *سیمط اللال فی شعر الآل* تألیف اسمعیل بن محمد،^{۱۵} و در تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، اثر ظهیرالدین مرعشی و در دیگر کتب مطبوع آمده است. در مدتی که کتاب حاضر را برای چاپ آماده می کردم، محمد حسین الزبیدی متن این گزیده را در چاپی که هر چند دارای حواشی است ولی از دقت بی بهره است، زیر عنوان *المتزح من کتاب التاجی* لابی اسحاق الصابی در ۱۹۷۷ در بغداد منتشر نموده است.

ب

سیر ائمه مختاره من کتاب المصایح، زندگینامه های امام یحیی بن عبدالله و امام الناصر الأطروش، گرفته از کتاب *المصایح* تألیف ابوالعباس الحسنی که شامل سیرت پیغمبر و امامان زیدی تا روزگار الناصر الاطروش می باشد.^{۱۶} ابوالعباس احمد بن ابراهیم الحسنی که معلم امامان طبرستان ابو عبدالله المهدی، و المؤید، و ابوطالب الناطق، و گویا در حدود اواسط قرن چهارم / دهم صاحب شهرتی بوده است، پیش از اتمام کتاب *المصایح* وفات یافت. بخش دوم کتاب *المصایح* را، که دو زندگینامه مطبوع در کتاب حاضر را از آن بر گرفته ام، شاگرد وی ابوالحسن علی بن بلال تمام کرده ولی پیداست

که از موادی که استادش گرد آورده بوده، بهره برده است.^{۱۷}

چاپ حاضر بر اساس چهار دستویس زیر فراهم شده است:

Milan, Ambrosiana A 55 = A که در هشتم ذی القعدة ۱۰۶۹ / ۲۸ ژوئیه ۱۶۵۹

تمام شده است.^{۱۸}

Ambrosiana B 83 = B ، مورخ ۱۰۵۴ / ۱۶۴۴.^{۱۹}

C = دستویس کتابخانه متوکلیه مسجد اعظم صنعا که میکروفیلم آن در دارالکتب

قاهره، زیر شماره ۸۱ هست. این دستویس به دستور المنصور عبدالله بن حمزه (متوفی

۱۲۱۷ / ۶۱۴) نوشته شده است. رک. قائمه، ص ۴۶.

D = دستویس مسجد اعظم صنعا که میکروفیلم آن در دارالکتب قاهره زیر شماره

۲۲۳۲ هست. کتابت این نسخه در ۹۸۶ / ۱۵۷۸ انجام یافته است. رک. قائمه، ص ۴۶.

الحجوری بخشهای مفصلی از این دو زندگینامه را در روضه الاخبار نقل نموده است.

(رک. ح). من در چندین جا متن الحجوری را بر قراءت چهار نسخه اساس به دلیل

خطای آشکار آنها ترجیح داده‌ام. البته ممکن است که متن الحجوری در موارد مزبور

مبنی بر تصحیحات خود الحجوری باشد، نه مأخوذ از دستویسی بهتر.

ج

سیر ائمه مختاره من کتاب الافاده، زندگینامه‌های یحیی بن عبدالله، الناصر

الاطروش، و ابو عبدالله المهدی، گرفته از کتاب الافاده فی تاریخ الائمة الساده، تألیف

امام ابوطالب الناطق بالحق (متوفی در حدود ۴۲۴ / ۱۰۳۳)، که مجموعه‌ای است از

زندگینامه‌های امامان زیدی تا زمان عبدالله المهدی.^{۱۸} در سه شرح حالی که من از

کتاب الافاده در مجموعه حاضر آورده‌ام، ابوطالب الناطق فقط باندازه‌ای محدود بر کتاب

المصایب تألیف استادش اتکاء کرده است. شرح حال الناصر الاطروش و ابو عبدالله

المهدی مأخوذ از این منبع بخصوص نفیس است.

دستویسهای اساس چاپ حاضر عبارتند از:

Berlin Or. Fol. 1300 = A مشخصات این نسخه را آهلوارت در «فهرست نسخ

عربی کتابخانه سلطنتی برلین»^{۲۰} ج دهم، ص ۲۱۰، شماره ۹۶۶۶ آورده و تاریخ

* cf. E. Griffini, "Lista dei Manoscritti Arabi della Biblioteca Ambrosiana di Milano", *Rivista degli Studi Orientali*, XXX (1910), pp. 571 f.

۱۹ همان اثر، بقلم گریفینی نی، در *Rivista...* IV (1912), p. 1033

۲۰ W. Ahlwardt, *Verzeichnis der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*.

کتابت آن را سال ۱۰۰۰ / ۱۵۹۱ ذکر کرده است.

B = Berlin, Glaser 37. تاریخ اتمام این دستنویس ۱۱۳۳ / ۱۷۲۱ است و آهلوارت در «فهرست نسخ عربی...»، ج دهم، ص ۲۰۹، شماره ۹۶۶۵ آن را معرفی کرده است.

C = Leiden Or. 2616(1). در ۱۰۷۴ / ۱۶۶۳-۶۴ کتابت شده است.*

D = Vatican Arab, 1159. این نسخه در قرن یازدهم / هفدهم نوشته شده و لوی دلا ویدا در «فهرست مخطوطات عربی اسلامی کتابخانه واتیکان»** ص ۱۷۳ آن را شناسانده است.

د

نُخب من کتاب جلاء الابصار، گزیده‌هایی از کتاب جلاء الابصار تألیف حکیم ابوسعید المحسن بن محمد کارامه الجُشمی البیهقی (متوفی ۴۹۴ / ۱۱۰۱)، متکلم معتزلی که در اواخر عمر به زیدیه پیوست. ۱۹ جلاء الابصار که در اصل عبارت از ۶۰ مجلس بوده که وی در مسجد جُشم، در نزدیکی بیهق، در سالهای ۴۷۸-۴۸۱ / ۸۸-۱۰۸۶ ایراد کرده بوده، بصورت اصلی ظاهراً باقی نمانده است. اما گزیده مشروحه از آن را یکی از زیدیان یمن موسوم به احمد بن سعدالدین المیسوری (متوفی ۱۰۷۹ / ۱۶۶۸) زیر عنوان کتاب تحفة الابرار من اخبار العترة الاطهار فراهم کرده است. بخشهایی از این کتاب اخیر در مجلد حاضر عرضه می شود که مربوط است به برادران علوی حسن و محمد بن زید و امام المؤید و امام الناطق. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

دستنویسهای زیر اساس نشر حاضر است:

A = Vienna, National Library, Glaser 12, fol.3-39 که در ۱۱۴۵ / ۱۷۳۲-۳۳ کتابت شده است. رک. «فهرست خطی مجموعه گلاسر» (Glaser) در وین، تدوین م. گرونرت (M.Grunert).

B = Ambrosiana F. 278, fol. 165 ff. ابن اسفندیار در ضمن شرح حال المؤید صریحاً از کتاب جلاء الابصار نقل کرده است. ۲۰ مقابله دو شرح احوال المؤید و الناطق

* cf. C. Landberg, *Catalogue de Manuscrits arabes provenant d'une bibliothèque privée a El-Medina et appartenant a la maison E. J. Brill*, no. 251; M.J. de Goeje and Th. W. Juynboll, *Catalogus Arabicorum Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, Editio Secunda, II, p. 63 under no. 912; Voorhoeve, *Handlist*, p. 122.

** C. Levi della Vida, *Elenco dei Manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana*.

مطبوع در کتاب حاضر با متن تاریخ طبرستان^{۲۱} این احتمال را پیشنهاد خاطر می‌کند که این اسفندیار بیشتر آگاهی خود را در خصوص این دو امام زیدی از کتاب الحاکم الجشمی گرفته است. در چند جا متن چاپی ابن اسفندیار را می‌توان از روی گزیده‌های المیسوری اصلاح کرد. بیشتر ابیات و نیز اطلاعات مربوط به دو برادران علوی حسن و محمد بن زید که در گزیده‌های کتاب جلاء الابصار هست در تاریخ طبرستان هم نقل شده است.^{۲۲} اما این قسمت‌ها را ابن اسفندیار با احتمال زیاد نه از کتاب جلاء الابصار بلکه از مأخذ دیگری که مؤلفان هر دو اثر می‌شناخته‌اند، اقتباس نموده است.

ه

کتاب یوسف بن ابی الحسن الجیلانی الی عمران بن الحسن الهمدانی - نامه دانشمند زیدی یوسف بن ابی الحسن الجیلانی از لاهیجان که دانشمند یمنی عمران بن الحسن بن نصر العذری الهمدانی بسال ۱۱/۶۰۷-۱۲۱۰ دریافت داشته است. این نامه که در پاسخ مکتوبی از عمران نوشته شده، اطلاعاتی می‌دهد در باب امامان زیدی طبرستان و جامعه زیدیان پس از ابوطالب الناطق تا هنگام تحریر نامه به دست یوسف. یوسف گیلانی پیشوایی امام معاصر یمنی منصور بالله عبدالله بن حمزه را پذیرفته از عمران درخواست می‌کند که نزد امام برای او و برای مصلحت زیدیان طبرستان شفاعت کند.

دستویسهای نشر حاضر :

A = Vienna Glaser 12, fol. 40-47. در این نسخه متن نامه بدنبال^{۲۳} تحفته‌الابراہ احمد بن سعدالدین المیسوری (بالا، ذیل د، دستنویس A) آمده است. مسوری در مقدمه خویش می‌نویسد که نسخه متعلق به عمران را از امام المؤید بالله محمد بن قاسم در ۱۰۴۸/۳۹-۱۶۳۸ دریافت داشته و نسخه خود را از روی آن سواد برداشته است. تاریخ دستنویس ۱۱۴۵/۲۳-۱۷۳۲ است.

B = مسجد اعظم صنعا، متوکلیه، شماره ۱۴۵ فقه الهادویه. متن حاضر بدنبال بخش موجود کتاب التاجی الصابی (بالا، ذیل الف) آمده است. در میکروفیلم بخش مزبور محفوظ در دارالکتب قاهره (میکروفیلم شماره ۲۳۵، برگ ۱۶-۲۲) قرار دارد هرچند که وجود آن در فهرست میکروفیلمهای مخطوطات یمن ذکر نشده است. در این دستنویس آغاز و انجام نامه افتاده است. متن دستنویس را محمد بن حسین الزبیدی در پایان بخش کتاب التاجی که خود نشر کرده است و قبلاً بدان اشاره کردم، آورده است.

C = Ambrosiana A 55, fol. 106-111. * گریفینی نی در فهرست خود اشتباهاً

* cf. Griffini, "Lista", RSO, III (1910) pp. 573 f.

مخاطب نامه را نویسنده آن پنداشته است. همو تاریخ تحریر این دستنویس را حدود ۱۷۰۰ / ۱۱۰۰ تخمین زده است.

و

پاره ای از رساله العالمه بالادله الحاکمیه تألیف المنصور بالله عبدالله بن حمزه (متوفی ۶۱۴ / ۱۲۱۷). این رساله را امام المنصور در دفاع خود از سرکوبی خونین فرقه مطرفیه که مورد انتقاد خرده گیران واقع گشته بوده، نوشته است. وی به موردی مشابه در باب اسماعیلیان اشاره و استدلال می کند که اغلب صاحب نظران زیدی ترک مخالفت و هرگونه پیوند صلح را با این ملحدان ممنوع شمرده اند. مؤلف در تحکیم نظر خویش، استدلال یوسف الجیلانی، عالم لاهیجان، را علیه قاضی ابو مضر نقل می کند که فقیهی مشهور و شارح کتاب الزیادات امام المؤید^{۲۳} در فقه بوده و ترک مخالفت با اسماعیلیان را جایز می دانسته است. یوسف الجیلانی در طی رة خویش تعدادی از ائمه را هم از گروه «سابقون» و هم از گروه «مقتصدون» و همچنین علمای معروف زیدی را یاد می کند که هرگونه پیوند آشتی با اسماعیلیان را حرام خوانده اند. این پاره از رساله المنصور در کتاب حاضر چاپ شده است.

نشر این متن بر اساس دستنویسهای زیر است :

Ambrosiana B 62 = A. این دستنویس تمام رساله المنصور عبدالله بن حمزه را دارد و بتخمین گریفی نی در سده یازدهم / هفدهم کتابت شده است.*

Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Glaser 14 = B. این دستنویس شامل «جوابات» گوناگون امام المنصور قاسم بن محمد (متوفی ۱۰۲۹ / ۱۶۲۰)، که ضمن آن مکرراً از متون قدیمتر نقل قول شده است، می باشد. پاره رساله المنصور عبدالله بن حمزه مطبوع در کتاب حاضر در دو موضع از این دستنویس (که صفحه بندی نشده است) تماماً نقل گشته است. حرف B نشانه موضع اول است.

Munich, Glaser 14 = C. حرف C نشانه موضع دوم دستنویس قبلی است.

ز

سیر ائمه مختاره من کتاب الحدائق الوردیه فی مناقب ائمة الزیدیه. زندگینامه های امامان منطقه طبرستان از کتاب بالا، تألیف حمید بن احمد المَحَلّی (متوفی ۶۵۲ / ۱۲۵۴). این کتاب ادامه موضوع کتاب المصایح ابوالعباس الحسنی و کتاب الافاده

* cf. Griffini, "Lista", RSO, IV (1912), p. 1024.

ابوطالب الناطق است در گردآوری سیر امامان زیدی تا روزگار مؤلف. ۲۴ در زندگینامه‌هایی که این‌جا بطبع می‌رسد المحلي از آثار کهنتر موجود در زمان خود بهره بسیار برده است. در ذکر سیرت یحیی بن عبدالله از مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی و کتاب الافاده الناطق اقتباس شده است. زندگینامه‌های الناصر الاطروش و ابوعبدالله المهدي نیز مبنی بر گزارش الناطق است. المحلي در تحریر سیرت ابوطالب الناطق از کتاب جلاء الابصار حاکم الجشمی بهره برده و منبع عمده او در سیرتهای الحسین الناصر، الهادی الحقیقی، و ابوالرضا کیسومی نامه یوسف الجیلانی بوده است ولی اطلاعاتی هم از منابع دیگر بر گزارش چند مأخذ مذکور افزوده است. سیرت المؤید بالله مبنی بر یک سیره ظاهراً مفقود آن امام است از مؤلفی که نامش یاد نشده و در زمانی پیشتر نوشته شده بوده است. مؤلف سیره مزبور با احتمال یحیی بن الحسین الحسینی المرشد بالله (متوفی ۸۵/۴۷۷-۱۰۸۴) بوده است. ۲۵ یکی از مشخصات کتاب المحلي اقتباسات فراوان از نامه‌ها و تألیفات امامان است که وی در ضمن زندگینامه‌ها گنج‌انیده است.

سیرت یحیی بن عبدالله در نشر حاضر که از بخش اول کتاب المحلي برگرفته شده، بر اساس دستنویسهای زیر است:

London, British Museum Or. 3812 = A. وصف این دستنویس در مجلد «تتمه» (Supplement) فهرست ریو، ص ۳۲۸ ببعده، شماره ۵۳۳ دیده می‌شود. تاریخ دستنویس ذوالعقده ۹۷۲/ ژوئن ۱۵۶۵ است.

Ambrosiana D 297 = B. رک. فهرس المخطوطات العربیه فی الامبروزیانا بمیلان، الجزء الثانی، القسم الاول، قاهره ۱۹۶۰، ص ۴۹. برخلاف قول مؤلف فهرست صلاح الدین المنجد، این دستنویس بخش دوم کتاب المحلي را نیز شامل است.

Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Glaser 86 = C. تاریخ این دستنویس ۱۶۴۸/۱۰۵۸ است.*

British Museum Or. 3785 = D. در ۴ رجب ۱۰۷۳/ ۱۲ فوریه ۱۶۶۳ کتابت آن پایان یافته است. ریو در مجلد «تتمه»، ص ۳۳۰، شماره ۵۳۵ آن را شناسانده است.

E = مسجد اعظم صنعاء = میکروفیلم ۲۱۳۶ دارالکتب قاهره، قائمه، ص ۱۶. از جمله نسخه‌هایی است که پس از انقلاب یمن در ۱۹۶۲ ضبط شده و در مسجد اعظم

* cf. R. Strothmann, "Die Literatur der Zaiditen", *Der Islam*, I (1910), p. 361; E. Gratzl, "Die arabischen Handschriften in der... Staatsbibliothek zu München", *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, XXII (1917), p. 198.

نگاهداری می شود. تاریخ اتمام آن رمضان ۶۳۹ / مارس ۱۲۴۲ در زمان حیات مؤلف است. خط این دستنویس بنظر می رسد که همان خط دستنویس وین، گلاسر ۱۶، باشد که بخش دوم الحدائق الوردیه را شامل است. در خاتمه نسخه کاتب خود را با نام منصور بن اسعد الیونسی الحرازی معرفی می کند. رک A در زیر. در مقایسه متن مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی از چاپ احمد صقر، قاهره ۱۳۶۸ / ۱۹۴۹، استفاده شده است.

متن دیگر زندگینامه ها که در بخش دوم الحدائق الوردیه آمده، بر اساس دستنویسهای زیر تهیه شده است.

- A = Vienna Glaser 16. این دستنویس در جمادی الثانی ۶۳۹ / دسامبر ۱۲۴۱ پایان رسیده و کاتب آن را با اصل نسخه مؤلف مقابله کرده است. کاتب نسخه منصور بن اسعد الیونسی الحرازی ظاهراً همان کسی است که چند ماه بعد نسخه E از بخش اول کتاب المحلی را، احتمالاً برای یک نسخه کامل دیگر، استنساخ نموده است.
- B = British Museum Or. 3786 که ریو در «تتمه»، ص ۳۲۹، شماره ۵۳۴ معرفی کرده است. بتخمین ریو در قرن هشتم / چهاردهم کتابت شده است. متن این دستنویس بیشتر از سایر نسخه ها با استثنای A قابل اعتماد است و در پاره ای موارد قراءت آن صریحاً بر قراءت A هم مزیت دارد.
- C = British Museum Or. 3813، ریو آن را در «تتمه»، ص ۳۳۱، شماره ۵۳۶ شناسانده و تاریخ کتابت را قرن یازدهم / هفدهم تخمین زده است.
- D = Ambrosiana D 297، همان دستنویس B بخش اول است.
- E = دارالکتب قاهره، تاریخ ۸۶۷، دوم. نسخه عکس یک دستنویس صنعت است که در شعبان ۱۳۵۱ / دسامبر ۱۹۳۲ پایان یافته است. رک. دارالکتب المصریه، فهرس الکتب التي وردت الى الدار ۱۹۳۰-۱۹۳۷، الجزء الثامن، ص ۱۱۶.
- در زندگینامه المؤید، گزیده های کتاب سياسة المریدین وی با متن همان کتاب که در دستنویس آمبروزیانا C 186, fol. 134-141 موجود است* مقابله شده است. در زیرنویسها حرف S نشانه دستنویس آمبروزیانا است. کتاب دعوه از المؤید با متنی که در روضة الاخبار تألیف الحجوری، جلد ۴، نسخه شماره ۵۹۸۲ پاریس، برگهای ۲۳۵-۲۳۸ آمده، مقابله شده است (رک. «ح» در زیر). در چند مورد معدود که ضمن زیرنویسها

مشخص گردیده است، متن الحجوری بر نسخه کتاب المحلی ترجیح داده شده است. باقی موارد تفاوت الحجوری در زیر نویسیها قید نگشته است.

ح

نخب من کتاب روضة الاخبار، گزیده‌هایی از بخش چهارم کتاب روضة الاخبار و کنوز الاسرار که ابو محمد یوسف بن محمد الحجوری در ۶۲۷/ ۱۲۳۰ تألیف کرده است. وی در بخش چهارم دایرة المعارف خویش تاریخ عمومی اسلام را شرح داده و در آن سیرت ائمة زیدی را در موارد مناسب درج کرده است. این شرح حالها اکثراً مأخوذ از کتاب المصابیح ابوالعباس الحسنی بوده مطلبی افزون بر گزارش او ندارد. ولی در نکات مربوط به شرح حال المؤید، الحجوری اطلاعاتی ارائه می‌دهد که مکمل زندگینامه آن امام به روایت الحدائق الوردیه است. الحجوری بر سیرت ابو عبدالله محمد بن الحسن الحقیقی علوی، که در زمره راویان المؤید بوده است، و امام ابوالحسن علی بن جعفر الحقیقی علوی یادداشتی افزوده که آن را از کتاب انساب ابوالغنائم (که به دست ما نرسیده است) گرفته است. امام الحقیقی مذکور در این موضع المهدی الحقیقی پدر الهادی الحقیقی است. الحقیقی راوی که ظاهراً نسبتی دور با امام مذکور دارد، تا کنون از منابع دیگر شناخته نشده است. وجود او ممکن است آشفتگی منابع زیدی در باره دو امام حقیقی را دامن زده باشد.^{۲۶} نسبتاً دو فرد علوی مزبور که الحجوری آورده است بنظر می‌رسد که ناتمام باشد.

نسخه مورد استفاده، نسخه کتابخانه ملی پاریس، دستنویسهای عربی، شماره ۵۹۸۲ است.^۵ هویت این اثر را که سابقاً گمان می‌رفت بخش چهارم تاریخ مُسَلِّم (مُسَلِّم) اللّحجی است، در مقاله خود بعنوان «هویت دو دستنویس تاریخ یعنی»^{**} روشن کرده‌ام.

در رسم الخط چاپ حاضر املائی رسمی امروزی بجای املائی کهنه متداول در نسخ خطی اختیار شده است از قبیل تحریر الف به جای الف مقصورة قدیم (هارون، القاسم، ثلاثمائه بجای هرون، القسم، و ثلاثمائه) و استفاده از حرف ی به جای همزه و قس علی ذلک بدون قید در حاشیه. واژه‌های منقوط در بیشتر دستنویسها فقط گهگاهی دارای

* Paris, Bibliotheque Nationale, arab. 5982

** Wilferd Madelung, "The Identity of two Yemenite Historical Manuscripts", *Journal of Near Eastern Studies* XXXII (1973), pp. 179 f.

نقطه است. تنها در مواردی که صحت قراءت کلمه‌ای در متن شک پذیر بود نقطه گذاری متفاوت با آن را در حاشیه دقیقاً قید نمودم. توضیحات لغوی بین سطور دستنویسها را تنها در صورتی که مفید اطلاع تاریخی بیشتری بودند در حاشیه نقل کردم.

یادداشتها:

- ۱- برای اطلاع از جزئیات این تحوّل تاریخی رک.
- W. Madelung, *Der Imam al-Qasim ibn Ibrāhīm und die Glaubenslehre der Zaiditen*, pp. 153-222 and "The Alid Rulers of Ṭabaristān, Daylamān and Gilān," *Atti del III Congresso di Studi Arabi e Islamici* (Ravello 1966), pp. 483-92.
- ۲- یحیی بن الحسین بن القاسم، غایات الامانی، بتصحیح سعید عبدالفتاح عاشور و محمّد مصطفی زیاده، یکم، ص ۴۶۱ (سطر ۱۵ الجبل است، نه الجبل).
- ۳- cf. H. L. Rabino di Borgomale, "Deux descriptions du Gilān du temps des Mongols", *Journal Asiatique CCXXXVIII* (1950), pp. 325-33.
- ۴- ظهیرالدین مرعشی، تاریخ گیلان و دیلمستان، بتصحیح منوچهر ستوده، ص ۴۱.
- ۵- دستنویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۶۶۲۳، معرفی شده بوسیله محمّد تقی دانش پژوه: «دو مشیخه زیدی»، نامه مینوی، تهران ۱۳۵۰، ص ۸۸-۱۷۴؛ و دستنویس کتابخانه مجلس ایران، شماره ۲۳۵ خویی. دستنویس اخیر را عبدالحسین حائری در فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد هفتم، ص ۳۸۴-۳۸۸ معرفی کرده و اشتیها کتاب الناصریات تألیف المنصور بدرالدین پنداشته است. دانش پژوه در مقاله «دو مشیخه زیدی»، ص ۱۸۸، آن را بدرستی ابانۀ الهوسمی معرفی نموده است. شرحی که در این نسخه مندرج است شرح الابانۀ بقلم خود هوسمی نیست که نسخه‌های یمنی آن در مونیخ و میلان و جاهای دیگر موجود است، بلکه مبنی است بر زوائد الابانۀ تألیف شمس الدین محمّد بن صالح الجیلانی که گویا در حدود سال ۷۰۰/۱۳۰۰ زنده بوده است. در باب او، رک. «دو مشیخه»، ص ۱۷۳، ۱۸۲، ۱۸۴.
- ۶- من از وجود نسخه‌های زیر آگاه می‌باشم: Manisa Genel Kitablik، شماره ۱۲۷ که در آن یادداشت‌هایی از سالهای ۱۴۹۲/۸۹۷ تا ۱۵۱۲/۹۱۸ دیده می‌شود؛ کتابخانه مجلس، شماره ۵۶۵۶ (کپی این هر دو نسخه در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است. رک. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تألیف محمّد تقی دانش پژوه، ص ۳۰۱-۳۰۸)؛ کتابخانه ملی ملک، شماره ۲۷۷. تفسیر ابی الفضل الدبلمی در یک کتابخانه خصوصی در نجف در دو جلد محفوظ است که در ۸۷۱/۱۴۶۷ و ۸۷۶/۱۴۷۲ تمام شده است. مؤلف این تفسیر ابوالفضل بن شهرتویر بن بهاء الدین یوسف بن ابی الحسن الدبلمی الجیلانی در اواخر قرن هشتم/ چهاردهم می‌زیسته است. رک. الذریعه الی تصانیف الشیعه، جلد چهارم، ص ۲۵۶-۲۵۸. دانش پژوه نسخه‌های چند کتاب ادبی و صرف ونحوی را نیز شناسانده است که ظاهراً بوسیله زیدیان سرزمین طبرستان نوشته شده است، رک. «دو مشیخه»، ص ۱۷۹.
- ۷- نسخه کتابخانه مجلس سنا، شماره ۱۷۵۱۷. بعضی از یادداشتها که بعداً به متن افزوده شده است دارای تاریخ ۹۶۲-۹۶۴/۱۵۵۵-۱۵۵۷ می‌باشد.
- ۸- مجالس المؤمنین نورالله شوشتری، تهران ۱۲۹۹، ص ۴۱۱.
- ۹- فهرست الخزانة المتوکلیّه، ص ۱۴۳.

- ۱۰- رک. قائمه بالمخطوطات العریبه المصوّره بالمیکروفیلم من الجمهوریه العریبه الیمنیه. قاهره ۱۹۶۷، ص ۴۹.
- ۱۱- تاریخ الرسل والملوک، چاپ دخویه و دیگران، سوم، ص ۱۵۲۴-۱۵۳۱.
- ۱۲- طبری، تاریخ الرسل والملوک، سوم، ص ۲۲۰۱.
- ۱۳- cf. W. Madelung, "The Identity of two Yemenite Historical Manuscripts", *Journal of Near Eastern Studies* XXXII (1973), pp. 175-79.
- ۱۴- قائمه، ص ۲۴.
- ۱۵- نسخه‌هایی که در دسترس من بود و برای مقابله از آن استفاده نمودم عبارت است از: نسخه‌های شرقی موزه بریتانیا، ۲۴۲۶ که ریو در جلد «تتمه» (Supplement) فهرست خود، ص ۴۵۷، شماره ۶۷۳، معرفی کرده است؛ دیگر، نسخه‌های شرقی موزه بریتانیا، شماره ۳۹۶۹، ریو، «تتمه»، ص ۴۵۸، شماره ۶۷۴؛ و نسخ شرقی لیدن، P. Voorhoeve, *Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other Collections in the Netherlands*, p. 122. رک.
- ۱۶- برای مطالب آن رک. *Der Imam al-Qāsim*, p. 174.
- ۱۷- همان اثر، ص ۱۷۲.
- ۱۸- برای اطلاع از زندگینامه‌های مندرج در این کتاب رک.:
- R. Strothmann, *Das Staatsrecht der Zaiditen*, pp. 106 f.
- ۱۹- در باب او، رک. *Der Imam al-Qāsim*, pp. 187 f.؛ و دانش پژوه، «ذیلی بر تاریخ اسمعیلیه»، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، هفدهم (۱۳۴۴)، ص ۲۹۹، یادداشت ۳.
- ۲۰- ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال، ج یکم، ص ۱۰۱.
- ۲۱- همان اثر، ج یکم، ص ۹۸-۱۰۲.
- ۲۲- همان اثر، ج یکم، ص ۹۴-۹۶ و ۲۳۲-۲۵۹.
- ۲۳- cf. E. Griffini, "Die Jüngste ambrosianische Sammlung arabischer Handschriften", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, LXIX (1915), p. 67 n. f.
- ۲۴- برای اطلاع از محتویات این نسخه رک. مجلد «تتمه» فهرست ریو، ص ۳۲۹، و نیز
- Strothmann, *Das Staatsrecht*, pp. 106 ff.
- ۲۵- cf. *Der Imam al-Qāsim*, p. 185.
- ۲۶- cf. *Der Imam al-Qāsim*, p. 208, n. 366.